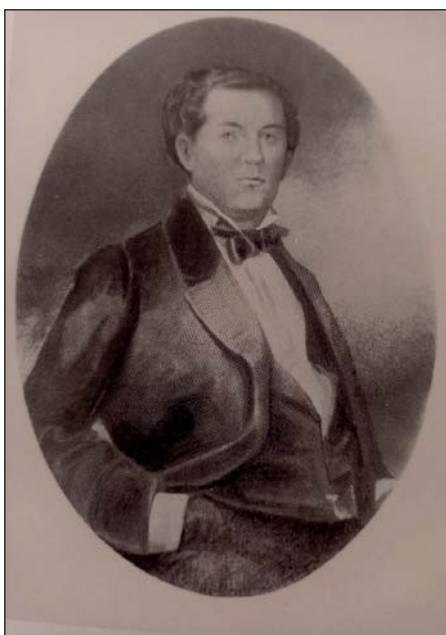
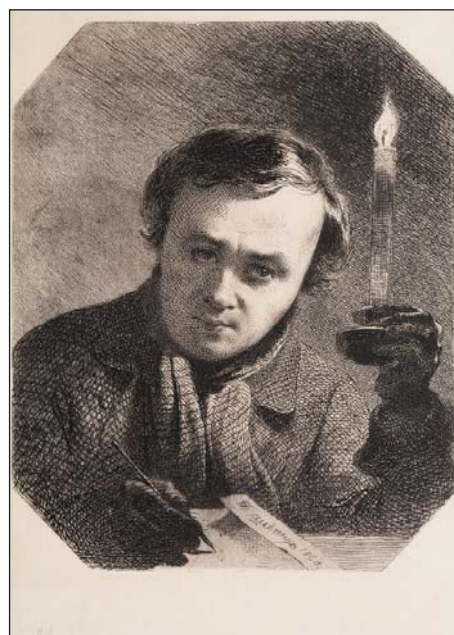

СЕМЕН СТЕПАНОВИЧ ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ОПЕРА «ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ»

Семен Гулак-Артемівський

Тарас Шевченко. Автопортрет зі свічкою.
Офорт, акватинта. 1860 р.

Семен Степанович Гулак-Артемівський (1813–1873) – видатний український співак і композитор, соліст російських столичних сцен, земляк і майже ровесник *Тараса Шевченка*, громадський діяч – народився 4(16) лютого в селі Гулаківка, неподалік від Городища на Черкащині. Його батько походив із відомої давньої козацької сім'ї, але став священником, бо ще з XVIII ст. сан священника стає родинним «фахом», і всі старші члени сім'ї повинні були підтримувати цю традицію. Родина *Степана і Варвари Гулаків-Артемівських* мала дев'ятьох дітей, з яких вижили не всі. Часточку душі приділяла Варвара Арсентіївна і чужій дитині-сироті – двоюрідному братові Кобзаря *Євдокиму Шевченку*, який з 6-річного віку виховувався в сім'ї Гулаків-Артемівських.

У Семена Степановича Гулака-Артемівського було дві малі батьківщини: перша – Загребля, де на високому пагорбі стояла Покровська церква, біля якої тулилася батьківська хата, а поряд – криниця.

У Покровській церкві Семена хрестили. Тут служили прадід, дід, батько і дядько композитора – отці Патрикій, Петро, Степан, Василь. Прадід *Патрикій* був першим священиком Покровської церкви, збудованої в 1742 р.; церква і будиночок церковно-парафіяльної школи достояли до 1930-х років. А потім пішли нещадні радянські паплюження і руйнування святинь та кладовищ.

Друга батьківщина – за три кілометри звідтіль – це хутір Піщаний (тепер Гулаківщина), де й тепер живуть нащадки роду Артемівських. Іще малим хлопчиком Семен дивував односельців-кріпаків чудовим дзвінким голосом, сильним співом. Пагорби Кучугури, Попівські луки, ставок родини Гулаків-Артемівських, місце, де стояла хата, яр Макітерка, в якому співав землякам Семен, востаннє приїхавши в Городище 1844 р., – усе це пам'ятні місця на хуторі Піщаному. Записи в метричній книзі Покровської церкви містечка Городища Черкаського повіту Київської губернії зробив батько композитора, священник *Стефан*

Артемівський [2; С. 15]. Дядько Семена **Петро Гулак-Артемівський**, молодший батьків брат, став професором Харківського університету та відомим байкарем (автор байки «Пан та собака»).

З дитинства Семена готували до прийнятого в родині духовного сану: 1824 року батько відвіз його до Київського духовного училища, а в 1834 р. його зараховують до Київської духовної семінарії. Спочатку Семен навчався ретельно, отримував у Київському духовному училищі похвальні відгуки від начальства та вже через кілька років, захоплений більше музикою та співом у митрополичому хорі Софійського собору, хоровими концертами **М. Березовського**, **Д. Бортнянського** та **А. Веделя**, вкрай занедбав навчання.

Від виключення з училища його рятував лише чудовий голос. Співак мав широкий голосовий діапазон і розвивав його від баритону до басу, брав і високі тенорові ноти. Та після смерті батька 1830 р. з училища його таки відчислили. Тоді за здібного юнака вступився сам митрополит **Болховітінов**, котрий був другом **Артемія Веделя**. Саме за клопотанням Болховітінова юнака приймають співаком у хор Михайлівського монастиря, де він незабаром стає солістом.

У 1835 р. Семен Гулак-Артемівський повертається у Київську духовну семінарію і на цей раз успішно завершує навчання на першому курсі та переходить на наступний, середній. Ось так би і став юнак священиком, а ще, можливо, регентом у якійсь столичній церкві, якби не випадок, що круто змінив його долю.

Влітку 1838 року до Києва прибув **Михайло Глінка** – засновник російської композиторської школи, капельмейстер Придворної півної капели в Петербурзі – набирати в Україні співаків для петербурзької капели. Проте цього разу він намагався знайти ще й дорослого співака з сильним і гарним баритоном. Такий голос потрібний був йому для виконання партії Руслана в опері «Руслан і Людмила». Випадково відвідавши Михайлівський золотоверхий монастир, М. Глінка заслухався чудовим голосом соліста хору Семена Гулака-Артемівського та особисто познайомився з ним.

Отже, майбутній композитор Гулак-Артемівський прожив у Городищі лише 11 років. І лише один раз, ставши вже професійним співаком, відвідав рідні місця – від 8 травня до 16 вересня 1844 року. Обійняв матір. Батька не застав: той помер у 1829 р. від тифу. Потім співак передаватиме вісточки до неньки Тарасом Шевченком.

Села Шевченкового дитинства – Моринці та Кирилівка – лежать недалеко, за якихось 40 верств (1 верста складає приблизно 1 км 61 м) від Городища. Тому мешканці цих сіл і містечка могли бачитися на ярмарках, одружуватися, родичатися між собою. Рідна хата Т.Шевченка (материнська) в Моринцях була розібрана ще 1903 р., дорога для поетової пам'яті батьківська хата в Керелівці перестала існувати наприкінці XIX ст. Сини Шевченкового старшого брата Микити Петро і Прокіп встановили на місці згорілої хати пам'ятну брилу – млиновий камінь із написом: «Тут стояла хата батьків Т.Шевченка». До 175-річчя Кобзаря реконструювали хати, у яких він жив, на батьківщині поета. У 2005 – 2006 в Моринцях створено Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» [5; С. 325].

В розмовах з М. Глінкою 25-річний Гулак-Артемівський захопився кар'єрою співака столичної опери, можливістю здобути хорошу вокальну освіту за кордоном та й погодився покинути свою тодішню роботу і виїхати з Києва. Глінка взяв опіку над здібним, але без систематичної музичної освіти юнаком, особисто давав йому уроки співу та навчав засад музичної теорії. Заняття з Семеном іноземними мовами – італійською та французькою – він передоручив своєму петербурзькому другові – письменнику, драматургу **Нестору Кукольніку**. У домі Н. Кукольника у 1838 р. на літературному вечорі Семен Гулак-Артемівський познайомився з Тарасом Шевченком. Знайшлися і спільні знайомі: з'ясувалося, що двоюрідний брат майбутнього Кобзаря виховувався в родині Гулака. Відтак земляки заприятелювали, і ця дружба залишилася непорушною до кінця життя Тараса Шевченка.

Розуміючи, що в Санкт-Петербурзі Семен Гулак-Артемівський не отримає належної професійної освіти (на той час столиця Росії ще не мала консерваторії), Михайло Глінка шукає мецената, який оплатив би навчання

М. Бароянц.
Село Моринці. Загальний вигляд. 1961

М. Міщенко. Стара хата в Керелівці.
Полотно. Олія. 1937

талановитого співака за кордоном. Для цього у квітні 1839 р. він влаштовує прилюдний виступ С. Гулака-Артемовського. Прекрасний, сильний голос співака так зачарував усіх присутніх, що одразу ж після концерту власник сталеливарних заводів на Уралі **Павло Демидов** зголосився допомогти молодому таланту – оплатити його навчання у Парижі та Італії.

Уже влітку 1839 р. Гулак-Артемовський виїжджає в Париж. Спочатку його учителем тут був **Джуліо Аларі**, італійський співак та композитор, котрий забрав свого здібного учня до Флоренції. В Італії Гулак-Артемовський навчається і в інших професійних педагогів-вокалістів, найдовше – майже 2 роки – у капельмейстера Флорентійського оперного театру **Романі**. Заняття проходили так успішно, що вже на початку 1841 р. молодого «чужинця» запрошують виступати на сцені флорентійської опери.

Попри інтриги та заздрощі місцевих співаків Гулак-Артемовський відразу отримує провідні ролі в модних тоді операх кумирів італійської публіки **Вінченцо Белліні** та **Гаetano Доницетті**. Відгуки про його перші виступи були настільки схвальні, що попрацювавши у Флоренції лише протягом одного сезону, феноменальний український співак отримує офіційне запрошення від керівництва імператорських театрів у Петербурзькій опері. Імпресарію флорентійського театру настільки обурився від'їздом С. Гулака-Артемовського в Петербург, що розірвав з ним контракт, не заплативши нічого за те, що той заробив.

У 1842 р. Гулак-Артемовський підписує контракт з дирекцією Санкт-Петербурзького Маріїнського оперного театру. Однією з перших ролей молодого співака на столичній сцені стала партія Руслана в опері М. Глінки «Руслан і Людмила». Цей виступ закріпив за Гулаком-Артемовським славу одного з найкращих басів Санкт-Петербурзької опери.

На цю роль свого друга захоплено відгукнувся Тарас Шевченко в листі до **Г. Тарновського** від 25 січня 1843 р.: «А тепер через день дають «Руслана и Людмилу». Так що ж за опера, так ну! А надто як Артемовський співає Руслана, то так, що аж потилицю почуваєш, далебі правда! Добрий співака...».

У тому самому листі Тарас Шевченко пропонує українському поміщику **Григорію Степановичу Тарновському**, у якого збирається погостювати місяць чи два, купити свою картину «Катерина», дає детальний опис її сюжету: «я думаю послать її до вас, а що вона буде коштувати, то це вже ваше діло [...]. Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася зі своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона сердешна тіль не плаче та підіймає передню червону запащину, бо вже, знаєте, трошки тее... а москаль дере собі за своїми, тілько курява ляга – собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тілько мріє. Отака моя картина» [6, С. 22–23].

Оперу «Руслан і Людмила» Михайло Глінка писав у Качанівці на Чернігівщині, там винайшов і золотий хід валторн для маршу Чорномора. Відбувалося це в маєтку **Г. Тарновського**, де гостював у 1838 р. Шевченків друг і співучень з Академії мистецтв **Василь Штернберг**. Власні враження від гостини у Качанівці 1843 р. Тарас Шевченко передав у повісті «Музикант».

Героїня повісті **Марія Тарасевич** розповідає, як її талант піаністки сам М. Глінка визнав таким, що вартий петербурзької сцени, а потім дає літературний портрет Василя Штернберга і свідчення того, що опера «Руслан і Людмила» була вже тоді створена, принаймні частково.

Близьким виконанням перших ролей на сцені найпрестижнішого в Російській імперії Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі розпочалася більш як 20-річна кар'єра співака Семена Гулака-Артемовського, за час якої він виконав на сценах театрів Москви, Петербурга та деяких інших міст майже 60 ролей. Серед них – партії в операх **Моцарта, Россіні, Вебера, Глінки, Верстовського, Даргомижського, Верді, Белліні, Доницетті**.

Деякі дослідники ХХІ ст. (зокрема, **Ірина Драч** у навчальному посібнику «Художня індивідуальність композитора» (Харків, 2010) в аналітичному нарисі «Український парафраз на Россінівський сюжет («Запорожець за Дунаєм як реалізація особистісного міфу Семена Гулака-Артемовського)» намагалися пояснити вокальність опери «Запорожець за Дунаєм» впливом опери Россіні «Італійка в Алжирі». Але секрет подібності полягає не у впливі чи наслідуванні, а в законі підвищеного вокалізму, який діє у двох щонайсвітліших мовах – українській та італійській.

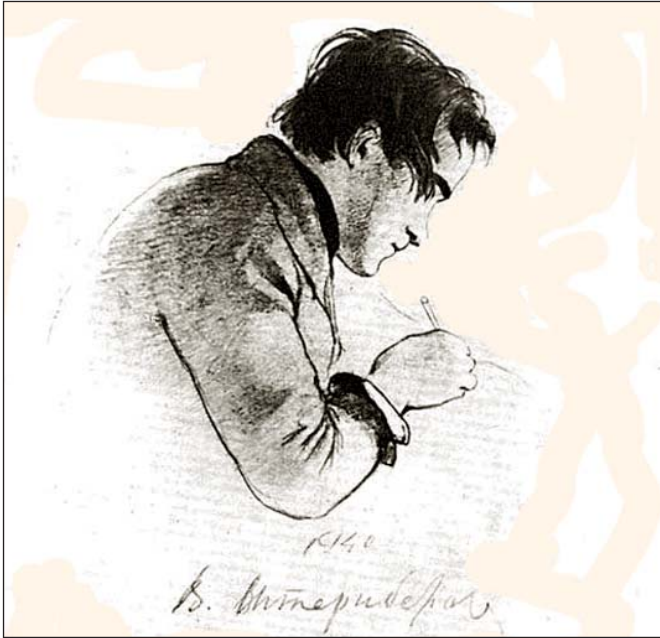
Висока освіченість Тараса Шевченка дозволяла йому орієнтуватися у тогочасній музичній культурі; він добре знав сучасний класичний репертуар, популярний у вищих суспільних колах. У повісті «Музикант» він згадує оперу Дж. Россіні «Вільгельм Телль» за сюжетом однойменної драми **Й.-Ф. Шіллера**: «Лишь только хозяин с хозяйкой вступили на террасу, грянул знаменитый марш из «Вильгельма Телля», после марша сейчас же, не переводя духу, полонез, и бал начался во всем своем величии» [8; 134]. В образі скрипаля й віолончеліста Тараса Федоровича з поміщицького оркестру **П.Г. Галагана** в Дігтярях Шевченко змальовує тяжку долю талановитого музиканта-кріпака.

Чи не його зобразив **Василь Штернберг** на малюнку «Музичне зібрання» (1838)? Господар Качанівського маєтку **Г.С. Тарновський** володів кріпосним оркестром (в Шевченковій повісті «Музикант» він виведений під іменем Арновського). Талант і професійність музикантів оркестру цього поміщика високо оцінював Михайло Глінка.

В.Штернберг. Музичне зібрання. 1838 рік

У 1850 р. в петербурзькому оперному театрі йшли опери, у яких співак Гулак-Артемовський не був зайнятий. Щоб не гаяти часу, він прийняв пропозицію інспектора репертуару петербурзької театральної контори виступити в комічному театрі-цирку. Несподівано для всіх С. Гу-

В. Штернберг. Т. Шевченко за роботою. 1840 рік

лак-Артемівський виявив талант драматичного актора, особливо у драматичних і характерних ролях. Надзвичайно близька йому за духом була роль Чупруна у водевілі «Москаль-чарівник» **Івана Котляревського**. Вона нагадала Гулаку-Артемівському про рідну Україну та заохотила до власних композиторських спроб.

Перший водевіль «Картина степового життя циган», написаний співаком, не зберігся до нашого часу, проте був поставлений на сцені Александринського театру в Петербурзі. Невдовзі Гулак-Артемівський пише свій другий твір – танцювально-хорову сюїту «Українське весілля»,

Малюнок В. Штернберга до Кобзаря Т. Шевченка. 1840 рік

де зібрані популярні народні пісні і перший хор «Нуте, швидко, нуте прудко, музики, заграйте». Подальші творчі спроби композитора також були пов'язані з музичним театром. Гулак-Артемівський виступав у них і як композитор, і як драматург. Більша частина написаних ним п'єс була втрачена – «Ніч напередодні Івана Купала», «Руйнівники кораблів».

Семен Гулак-Артемівський писав також солоспіви: деякі на народні слова, до інших створив не лише музику, а й вірші. Солоспів «Стоїть явір над водою» 1858 року на народні слова композитор присвятив своєму другу Тарасу Шевченку. Після повернення із заслання Т. Шевченко творчо відреагував на солоспів свого талановитого друга-композитора С. Гулака-Артемівського «Стоїть явір над водою» на українській народнопісенній основі: записав до «Більшої книжки», розпочатої в Нижньому Новгороді, свою нову поезію «Над Дніпровою сагою». Автограф Шевченкового вірша «Над Дніпровою сагою», пронизаного українськими фольклорними мотивами, написаного в Петербурзі, датований 24 червнем 1860 р.

Традиційні українські народнопісенні чоловічі та жіночі символічні образи дерев, символи життєвих труднощів: швидка річкова вода рие берег, фольклорні паралелізму стану природи і душевних переживань людини, одухотвореність природи, антропоморфні образи рослин, наділених здатністю до людської мови, поєднуються з індивідуально вибудованою Шевченком-поетом ліричною розмовою, у якій типізуються, узагальнюються подібні до його власних долі мрії і сподівання багатьох людей:

**Над Дніпровою сагою
Стоїть явор між лозою,
Між лозою з ялиною
З червоною калиною.**

**Дніпро берег рие-рие,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився,
Що без долі, без родини,
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!**

Семен Гулак-Артемівський, перебуваючи на піку слави і добробуту, не відцурався від українського поета і в часи його заслання, постійно допомагав Шевченкові матеріально. Про це ми дізнаємося з листів Кобзаря від 1 липня 1852 р., 15 червня 1853 р. та 30 жовтня 1856 з Новопетровського укріплення на півострові Мангишлак та з казахських земель. Тяжкі умови життя в Новопетровському укріпленні були для Шевченка настільки нестерпними, що він на сім років майже перестав там писати вірші. У попередній період Шевченкового заслання – в аральських степах у ліричній мініатюрі «Не гріє сонце на чужині» (1847) бринить мотив остраху перед наглою смертю на чужині, трагічне передчуття [3; 38]:

**Хотілося б... та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Аби хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого**

Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так-то, люди,
Хотілося б... Та що й гадать...
Нащо вже й бога турбувать,
Коли по-нашому не буде.

На заслання Тарас Шевченко продовжував цікавитися творчим життям С. Гулака-Артемовського. У листі від 1 липня 1852 р. він писав: «Сегодня попался мне лоскуток печатной бумаги; читаю, а там говорится о концертах прошедшей весны и о концерте г. Артемовского как о замечательнейшем, и артистке г-же Артемовской, очаровавшей слушателей игрой на инструменте, давно забытом, т.е. на арфе!». Спільні музичні інтереси поєднували Семена Гулака-Артемовського з дружиною-арфісткою (у дівоцтві – Івановою). Однак за лаштунками щасливого професійного життя подружжя стояло невтішне горе – смерть усіх трьох дітей (в XIX ст. на всіх територіях Російської імперії була висока дитяча смертність).

Гулаку-Артемовському Тарас Шевченко розповідає в листах про сувору заборону писати вірші й малювати упродовж усього свого заслання, ділиться з ним своїм задумом ліпити скульптури із глини та алебастру, просить надіслати зразки форм, невеличкі барельєфчики, які можна дістати у Петербурзі від **Карла Івановича Йохима** та неподалік від «біржі» (так у мистецькому колі жартома називали літературні вечори в Н. Кукольника). У листі від 15 червня 1853 Тарас Шевченко співчуває своєму близькому другові Семену: «Так теперь для тебе Городище – чужое село: старая твоя мать умерла, царство ей небесное».

Наприкінці 1850-х рр. співак Гулак-Артемовський почав катастрофічно втрачати голос – далеко від рідної землі, у несприятливих холодних і сирих кліматичних умовах. Його поступово переводять з головних на другорядні ролі. Тоді ж у нього виникає задум створити велику, «справжню оперу» на український національний сюжет.

У 1861 р. С. Гулак-Артемовський розпочав роботу над оперою «Запорожець за Дунаєм», до котрої, як раніше до деяких водевілів, сам написав і текст лібрето, і музику. У 1862 р. композитор закінчив оперу. «Запорожець за Дунаєм» – перша опера на український національний сюжет у професійній музиці. Опера відразу ж після прем'єри в Маріїнському театрі в 1863 р. здобула визнання широкої публіки та довго утримувалася в репертуарі попри заздрощі численних недоброзичливців. Потім опера «Запорожець за Дунаєм» йшла на сценах Москви, Ростова-на-Дону і різних міст України.

Історична основа сюжету опери – події після другого зруйнування Запорозької Січі (Нової) **Катериною II** у 1775 р. Російські війська, упоравшись з війною проти Туреччини, покинувши боротьбу із польськими конфедератами, заходилися придушувати найбільше повстання українських гайдамаків 1768 р. – Коліївщину, а потім – російське народне повстання 1772 р. під проводом **О. Пугачова**. Запорожці переховували бунтівників-пугачовців від царициного гніву. Уже після всіх цих подій Катерина II узялася нищити Запорозьку Січ, на яку від часів **Богдана Хмельницького** український народ дивився як на виразницю у житті своїх інтересів та державного ідеалу.

Російський уряд, зрозумівши наміри останнього Запорозького кошового **Петра Калнишевського** утворити українську державу із Правобережної України та

Запоріжжя, відрядив російські військові загони під керівництвом генерала **Текеллі** зруйнувати Січ. Українську старшину, викликавши буцім на раду, підступно заарештували, позасилали до Сибіру, у Якутську та Іркутську області, а П. Калнишевського заслали у Соловецький монастир – тогочасну політичну тюрму, де він 26 років просидів у зробленій у стіні халабуді, яка мала 4 кроки вздовж і два вшир. Запорозьку Січ за царським указом було скасовано, а запорожцям запропоновано вступати у кінні полки пікінерів або повертатися додому. Одна частина з них так і зробила. Друга частина, не бажаючи коритися волі російського уряду, випросилася у Лиман, нібито на рибальство, а звідти втекла в Туреччину. У Туреччині ці запорожці заявили султанові, що «бажають жити під його владою» [7; 146]. Султан задовольнив їхнє прохання і дав цим запорожцям землі у Добруджі, де вони заснували Задунайську Січ.

Запорожці, що оселилися за Дунаєм, мали дуже неспокійних сусідів – некрасовців, тобто російських козаків-розкольників, що утекли туди від релігійних утисків з Донської землі ще за часів **Петра I** і вважали всю Добрудзьку територію своєю власністю. Тому задунайські запорожці спробували змінити оселю, увійшовши у політичні зносини з австрійським цісарем **Йосифом II**, і той згодився дати їм землі на військовому кордоні, де Тиса впадає в Дунай (1785 р.), щоб захиститися від турецьких нападів. Поруч, на тому ж кордоні, цісар оселив сербів, босняків, румунів. Запорожці не могли стерпіти суворого австрійського режиму і дріб'язкового контролю над усім своїм життям, тому в 1811–1812 рр. знову повернулися до Добруджі. Турецький уряд не утищав їх, тому Задунайське військо все збільшувалося втікачами з України; «козаки заселили багато сіл, які прозвали турки «козацьким раєм» [7; 148].

У 1828 р., під час великої війни царя **Миколи I** з турками, російська армія зайняла Добруджу, коли турецький уряд викликав задунайських козаків на службу до Царгорода, а на місці лишилося не більше 500 запорожців. Кошовий отаман **Йосип Гладкий** прийшов із цією рештою до російського табору, приніс покуту, і їм дозволили повернутися до Росії, де вони отримали землі біля Ростова-на-Дону і склали Азовське військо. Турецький уряд обійшовся з козаками Гладкого, що лишилися у Добруджі, суворо, вважаючи їх за зрадників. Їхню військову організацію було скасовано. Але вони й надалі продовжували жити там по селах, лише не користуючись давніми привілеями.

Вперше Запорозьку Січ (Стару) було зруйновано 1709 року за наказом **Петра I**, монарха-абсолютиста, представника централізаторської російської політики, яка нищила національну автономію завойованих земель. Сталося це відразу після поразки **Івана Мазепи** та його союзника – 18-річного короля Швеції **Карла II** у Полтавській битві. Кошовий отаман **Кость Гордієнко** збагнув наміри Мазепи об'єднати Лівобережну та Правобережну частини рідної землі й дати Україні державну самостійність і до кінця підтримував гетьмана разом з усім запорозьким військом, тоді як прості козаки й посполиті покинули Мазепу. Студенти складали на честь гетьмана Мазепи панегірики. Українські священики (доки Петро I не звелів оголосити Мазепі анафему) прославляли його за будівництво мурованих церков, знаних кілька століть як стиль «козацького бароко».

Запорозжці, хоча свого часу і сварилися з Мазепою за потурання старшині та нехтування інтересами селян, у боротьбі за державність України твердо підтримували гетьмана. Репресії російського уряду не забарилися. Після зруйнування Старої Січі запорозький кошовий отаман Кость Гордієнко уклав угоду із кримським ханом, за якою той дав запорозцям землю у своїй державі. Від 1709 до 1734 рр. запорозжці жили на кримській території, за адміністративним поділом XIX ст. – у Дніпровському повіті Таврійської губернії. Це була так звана «Січ в Олешках». Саме запорозжці і не давали російським царям знищити кримських татар як народ. Хан теж намагався використувати запорозьке військо у своїх інтересах, зокрема для приборкання кабардинців на Кавказі. Тому козаки за першої нагоди повернулися назад у Лівобережну Україну.

Під час війни Росії проти Туреччини князь **Мініх**, бажаючи скористатися готовим українським військом, завів переговори із запорозцями, пообіцяв дарувати їм амністію і повернути назад усі землі, які вони мали до Петра I. Згоду було укладено, і 1734 року Запорожжя відновилося: засновано Нову Січ, на кілька кілометрів далі від Старої. Але тепер Запорожжя було віддане під контроль київського генерал-губернатора. За період існування Нової Січі (1734–1775 рр.) запорозжці, попри суворі заборони царського уряду, були потай ватажками усіх гайдамацьких рухів. Українські селяни втікали від утисків шляхти на за-

порозькі степи і там організовували гайдамацькі ватаги.

Гетьманщина (в її основі – Лівобережна Україна), яку російський уряд зневажливо називав *Малоросією*, становила лише третину від території України, підвладну **Богдану Хмельницькому**, а стосовно усієї території земель української національної держави XX ст. – одну шосту. Не всі російські царі періоду існування Гетьманщини були централістами, як Петро I і Катерина II, але більшість із них намагалася втягувати запорозжців у російсько-турецькі війни, які тривали майже 100 років, для яких Україна ставала плацдармом. Деякі російські політики загравали з українцями, крізь пальці дивилися на їхні самостійницькі поривання, бажаючи мати союзників у боротьбі проти турків і татар.

«Запорожець за Дунаєм» – опера лірико-комічного жанру. В опері переплітаються дві сюжетні лінії: лірична (закохана пара – Оксана і Андрій) та комічна (Карась і його жінка Одарка). Усі дійові особи, як українці, так і турки, зображені з добродушним гумором, без злої гротескності. Характерна риса комічної опери – розмовні діалоги. Отже, в операх цього жанру образи розкриваються засобами музики і засобами слова.

Тема опери «Запорожець за Дунаєм» пов'язана з вітчизняною історією. Гулак-Артемівський прагне розкрити характери простих людей, їх життя, побут та звичаї. Композитор обрав для опери досить незвичайний (романтичний) сюжет. Події відбуваються на початку XIX ст.

Семен Гулак-Артемівський і Тарас Шевченко.
Картина Георгія Терпиловського «Стоїть явір над водою»

за Дунаєм, на турецькій території. Там опинилася значна частина запорозьких козаків. Хоч вони й живуть нібито таким укладом, як і біля Дніпра, – все-таки це чужа сторона, чужі люди. Козаки таємно зібралися на раду. Вони вирішують повернутись на батьківщину.

Головні дійові особи твору «Запорожець за Дунаєм» – Іван Карась, його дружина Одарка, їхня прийомна дочка Оксана, її наречений Андрій (перебіжчик з України), турецький султан. Починається опера невеликим оркестровим вступом (інтродукцією), в якому відтворюється картина природи влітку. Невеликий хор селян, які йдуть працювати в поле, є ліричною заставкою, тлом для розгортання подій. З'являється Оксана і збирається приєднатися до гурту. У романсі «Місяцю ясний» Оксана висловлює свої почуття закоханості. Головний засіб створення образу Оксани – мелодія романсу – лірична, лагідна, співуча. Тут усе ніжноплинне. Вальсopodobний пісенний образ відтворено м'яко, легкою і прозорою оркестровкою. Вступ романсу виконується арфою і створює ліричне тло, змальовує картину прекрасної природи, співзвучну почуттям закоханої дівчини. Оксана звертається до ясного місяця, прекрасних зір із проханням принести вісточку від нареченого.

А Одарка стурбована тим, що вже два дні чоловіка немає вдома. Вона переживає, хвилюється і навіть сердиться. Усе це передано в її розмовному монологі.

З'являється Іван Карась. Його пісня «Ой, щось дуже загулявся» має гумористичний характер. Вона побудована на танцювальних ритмо-приспівках. На перший погляд Карась – безтурботний гуляка. Але далі (у словесному

тексті) розкривається його справжнє обличчя. Він – хоробрий козак, розсудлива й далекоглядна людина, люблячий батько. В уста Івана композитор вкладає провідну думку опери – про необхідність повернення з турецької держави на рідну землю: *«Своя сторона, свої люди, може б, разом до кращої долі достукались»*.

Повертається Одарка і відразу ж накидається на Івана із суворим запитанням: *«Відкіля це ти узявся, де ти досі пропадав?»*. Так починається славнозвісний комічний дует Одарки і Карася. Хоробрий козак Карась поступається перед настирливою атакою своєї розсердженої дружини. Він поспіхом придумує причину своєї відсутності. Якщо музичні фрази Одарки вимогливі, запитливі й суворі – це передає стрибок мелодії на кварту, чіткість ритмічного рисунка, то відповіді Карася – невпевнені, запобігливі, він прагне задобрити жінку, їх відтворюють ходи мелодії по звуках тонічного тризвука вниз, нарочита обірваність фраз, нерідко скоромовка в одному звукові.

Уся перша частина дуету Одарки і Карася побудована на початковій музичній темі, виняток становить середина, в якій Одарка намагається випитати причину відсутності чоловіка: *«Чи ж це випив, чи ж це випив на дорогу?»*. На що Карась щоразу переконливо стверджує: *«Ні, не пив, не пив, їй-богу, от не гріх, що й забоживсь»*. Середина побудована на в'дливих і допитливих інтонаціях жінки і ствердних, переконливих інтонаціях чоловіка.

У другій частині дуету, яка помітно контрастує за характером музики, Одарка скаржиться на свою долю: *«Ти гуляєш дні і ночі, я ж, сердешна, все одна»*. Її вокальна

Кадр із фільму-опери «Запорожець за Дунаєм». Кіностудія імені О. Довженка, 1953 р.
Іван Паторжинський — Іван Карась, Марія Литвиненко-Вольгемут — Одарка

партія побудована на докірливих, жалібних інтонаціях. Але досить одного необережного Іванового слова, як Одарка знову настроюється на войовничий лад: «*Так оце ти у небоги аж дві ночі пропадав?!*».

Третя частина дуету сповнена комізму, вона звучить жваво. Тут передано обурення Одарки та розгубленість Карася. Виняток становить невеликий мінорний епізод *meno toso*. Проте цей сумний настрій невдовзі змінюється музикою іншого характеру – подружжя знову розмовляє на підвищених тонах. Кульмінація бурхливої суперечки припадає на заключну частину дуету – коду. Тут знову кожен править своєї: «*Життя не хочу більш з тобою*», – «*Життя не хоче більш зо мною*». Скоромовка у цій побудові – найголовніший засіб передачі змісту.

Протягом 150 хвилин на сцені розгортаються події славнозвісної опери.

Перша дія. Оксана з подругами йде в поле жати. Одарка теж хотіла б піти, але нема на кого залишити хату: вже два дні немає вдома чоловіка. З'являється Карась, він трохи напідпитку, йому ледве вдається виправдатися перед жінкою.

Друга дія. Турки приїхали в козацьке поселення для участі у святі. Тут і сам султан зі своїм почтом. Він милується живописними краєвидами, але справжня мета його приїзду – вивідати настрої козаків: чи не задумали вони знову здійснити шаблі проти султанської влади? Відбувається розмова Карася з султаном. Карась не здогадується, що незнайомий турок, випадковий гість – сам султан. Тому він поводить вільно, невимушено, розповідає про всяку всячину, і тут вихоплюються у нього думки, якими зацікавився незнайомец. Він обіцяє веселому господарю влаштувати зустріч із султаном. Карась готується до цієї зустрічі й одягається по-турецьки. Тим часом повертаються люди з поля. Молодь веселиться, забуваючи про повсякденні турботи. Пізно ввечері чекає Оксана на свого нареченого Андрія. Вони домовляються про втечу в Україну.

Третя дія. Вранці прокидається Карась, він ще в турецькому одязі. Йому спадає на думку трохи пожартувати, злегка налякати дружину. Але тут не до жартів... З'являється турецька сторожа, скликають людей, щоб зачитати їм наказ султана. Ведуть закованих у кайдани Оксану і Андрія – їхня втеча через кордон виявилась невдалою. Сходяться на майдан люди, усі схвильовані. Загальне напруження змінюється світлою розв'язкою (це одна з характерних рис комічної опери). Султан своїм наказом (зачитує турок Селіх-ага, представник місцевої влади) вирішив не чинити перешкод тим козакам, які бажають повернутися на батьківщину, він дарує також волю Оксані та Андрію. Усі присутні радіють.

Композитор Гулак-Артемівський в лібрето опери багато уваги приділяє народним жанровим сценам. Він

ставить своїх героїв у незвичайні обставини: наприклад, Іванові Карасю доводиться вести дипломатичні розмови з султаном. Це передусім прагнення автора створити комічні ситуації. Посмішки, жарти, дотепи супроводжують усі події в опері.

Спілкування і щира дружба з Тарасом Шевченком допомогли Гулаку-Артемівському вивести на сцену просту людину з її внутрішнім світом, глибиною почуттів та здоровим мисленням. Головну роль запорожця Карася виконував сам автор і виявляв при цьому не лише майстерність співака, але й великий драматичний талант комедійного актора. На жаль, саме роль Карася була останньою значною оперною партією С. Гулака-Артемівського на сцені Маріїнського театру. У 1864 р. він змушений був переїхати до Москви, там ще декілька разів виходив на сцену, проте майже повністю втратив голос і в наступному 1865 р. назавжди залишив театр. Останні роки життя С. Гулак-Артемівський присвятив громадській діяльності.

Помер Семен Степанович Гулак-Артемівський у Москві 17 квітня 1873 р. майже повністю всіма забутий. Похований у Москві на Ваганьковому цвинтарі. Посмертна слава прийшла до нього у 1881 р., коли знаменитий український «Театр корифеїв» за участі **П. Саксаганського**, **М. Садовського** та **М. Заньковецької** відродив оперу на українській сцені.

Великий режисер і неперевершений актор **Марко Кропивницький** прагнув розкрити патріотичну тему опери «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського, втілити ідею вічної синівської любові українців до своєї батьківщини. Корифеї українського театру боролися проти перетворення образу відважного й добродушного запорожця Карася в недоумкуватого п'яницю, якому наймиліша у світі пляшка горілки.

Народний артист України, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, почесний житель міста Городища **Дмитро Гнатюк** як режисер також ставив оперу «Запорожець за Дунаєм» на столичній сцені: у його постановці Карась – полковник, веселий, жартівливий, не п'яниця, жінка не може з нього глузувати. Одарка не може бути лихою, сварливою бабою, якщо співає такі пісні: «Україно, рідний краю, / Серцем я тебе кохаю».

Стараннями нащадка композитора по брату Павлу, ентузіаста, краєзнавця **Георгія Хомовича Коваля** створений Городищенський народний літературно-меморіальний музей С.С. Гулака-Артемівського. Пам'ятник Семену Гулаку-Артемівському в Городищі встановлений за проектом скульпторки **Галини Кальченко**, яка створила скульптурні монументи Марії Заньковецької та Лесі Українки в Києві і позувала скульптору **Василію Бородаю** для величного монументу «Батьківщини-матері» у столиці над

Література:

1. Українська музична література. Посібник для учнів музичних шкіл. Рівне, 2013. Ч. 1. С. 122–139.
2. Осипенко Ольга. Дивосвіт Семена Гулака-Артемівського. Черкаси, 2013. С. 3–88.
3. Тарас Шевченко: Зібрання творів у 6-ти тт. Київ, 2003. Т. 2. С. 348, 742–743.
4. Тарас Шевченко: Зібрання творів у 6-ти тт. Київ, 2003. Т. 6. С. 59–60, 68–70, 108–109.
5. Дмитренко О. Моринці // Шевченківська енциклопедія: У 6-ти тт. Київ, 2013. Т. 4. С. 324–325
6. Лисенко М. Коріння Шевченкового роду. Львів: Апріорі, 2015. 336 с.
7. Антонович В. Коротка історія Козаччини. Київ: Україна, 1991. С. 139–150.
8. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 12-ти тт. Київ: Наук. думка, 1993.
9. Качанівка. Фотоальбом-хроніка. Київ, 2008. 142 с.